

חלק שלישי: פרדוקס חופש

הרצון

אנחנו חייבים להאמין בחופש הרצון. פשוט אין לנו ברירה.

(איזק בשביס זינגר)

אי הנחת הפילוסופי

ביסודה של כל התפלספות מצויה תחושה של פרדוקס.
(הילארי פטנס, פילוסוף אמריקני)

כפי שמעיד פטנס, הפילוסופיה היא תחום מיוחד במינו: היא מושתתת על פרדוקסים. מאחורי כל בעיה פילוסופית עומדת תחושת אי נחת. משהו מפריע, אבן מציקה בנעל. יותר מכך, הבעיות המפורסמות והמרכזיות ביותר הן לא סתם אבנים, הן סלעים. הן בעלות צורה של פרדוקס מפורש, כשכל אחת מהן מצביעה על סתירה שנולדת מן ההנחות הכי טבעיות בעולם.

במה עוסקת הפילוסופיה? מה חוקר פילוסוף? "את החשיבה האנושית", אומרת תשובה מקובלת. אבל זהו בוודאי לא מאפיין שמגדיר אותה. את החשיבה אפשר לחקור גם בצורה עובדתית. חקירת דרכי החשיבה של שבט פרימיטיבי תיעשה בידי אנתרופולוג, חקירת המדע היווני תיעשה בידי היסטוריון של המדע, חקירת דרכי החשיבה של אדם מסוים בידי פסיכולוג וחקירת החשיבה של המחשב בידי מדען מחשב. כל אלה אינם פילוסופיה. ההבדל הוא בכך שהפילוסופיה אינה מחפשת עובדות על החשיבה, אלא מבקשת להתיר פלונטרים של חשיבה. התפלספות מתחילה בדרך כלל מערעור על דרכי חשיבה בסיסיות, מתחושה של שמיטת הקרקע מתחת לרגליים.

בואו ניוועץ בעניין במישהו שהקדיש לשאלה חיים שלמים – לודוויג ויטגנשטיין (1889 – 1951), ככל הנראה הפילוסוף המפורסם ביותר של המאה העשרים. ויטגנשטיין נולד למשפחת תעשיינים מהעשירות באירופה באותה עת. אבל הדבר לא גרם לו אושר רב. הוא היה כל ימיו אדם מיוסר, מבודד וקשה. הקריירה שלו ויטגנשטיין התחלקה לשני חלקים, שעשר שנות הפסקה מפרידות ביניהם. ב-1903 נסע מווינה, עיר הולדתו, למנצ'סטר, ללמוד הנדסה אווירונאוטית, אולם הוא נשבה בקסמם של כתבי ברטראנד ראסל על הלוגיקה, ועבר ללמוד אצלו, בקיימברידג'. במלחמת העולם הראשונה נלחם בצד האוסטרי, ונשבה בידי האיטלקים (שבאותה מלחמה היו בצד ההפוך לזה שבו היו במלחמת העולם השנייה). בשביו כתב את ספרו המפורסם ביותר, "טרקטטוס לוגיקו פילוסופיקוס" (מאמר לוגי פילוסופי) שיצא ב-1921. בספר הזה התיימר לפתור את כל בעיות הפילוסופיה, פתרון של

התרת הקשר הגורדי. הוא סבר שהראה שבעיות הפילוסופיה חסרות מובן, משום שאינן עוסקות בעובדות בממשות, שניתנות לבדיקה. רק משפטים הבנויים מעובדות, שמחוברות בקשרים לוגיים כמו "ו" או "או", הם בעלי מובן, כך אמר, ובעיות פילוסופיות אינן בדבר טענות מסוג זה. מתוך ייאושו של מי שנדון להסתובב במעגל סביב זנבו, וללא שמץ הומור, ייחס ויטגנשטיין חוסר מובן גם לדבריו שלו עצמו. גם הם אינם עוסקים בעובדות, כך סבר. "מי שטיפס על הסולם (שהקמתי בספר) צריך לזרוק אותו לאחר שטיפס עליו", כתב, ואין שום סיבה שלא יעשה זאת עוד לפני שטיפס. "מה שאי אפשר לדבר עליו, צריך לשתוק עליו", הוא מסיים את הטרקטטוס. וכך יוצא ששתיים מן המובאות המפורסמות ביותר בפילוסופיה המודרנית סותרות את עצמן, מה שלא מונע מן הפילוסופים לייחס להן עמקות מפליגה.

בתקופתו המאוחרת, שנותיו בקיימברידג' בין 1930 ו-1951, חזר בו ויטגנשטיין מן הטענה שבעיות הפילוסופיה חסרות מובן, והחליף אותה בטענה מורכבת יותר, אבל לא פחות שוללנית: שהן נולדות מטעויות חשיבה. מקורן הוא ב"עריצותה הבלתי נמנעת של השפה" – ביטוי ששאל מרבו, שכבר הוזכר, גוטלוב פרגה. השפה כופה על החשיבה תבניות לא מדויקות, ובכך מסבכת את חוטי החשיבה בפקעות שקשה להתירן. תפקידה של הפילוסופיה הוא להתיר את הקשרים, ואם אך תעשה זאת תיעלמנה הבעיות. "הפילוסופיה היא רופאה של החשיבה", טען ויטגנשטיין.

ויטגנשטיין לא היה היחיד. פיטר סטרוסון (Peter Strawson), פילוסוף אמריקני ידוע אחר בן המאה העשרים, כותב בפתח ספרו "אנליזה ומטפיזיקה" ש"אין ספק בקיומם של בלבול, אבסורדיות ומבוכה בפילוסופיה". סטנלי קוול (Stanley Cavell), פילוסוף מפורסם אחר, מבטא אותה תחושה: "הפילוסופיה רצופה באהבות נכזבות".

המדע מתגמל את העוסקים בו בחדוות הגילוי ובסיפוק של ההבנה. הפילוסופיה, לעומת זאת, מבטיחה בעיקר תסכול. בעיותיה הן ביטוי למצוקה. הן דנות, באורח ישיר או עקיף, בסתירות, בפרדוקסים שיש לישבם. המילה היוונית לבעיה מסוג זה היא "אֶפּוֹרִיָּה". "להיות באפּוֹרִיָּה" פירושו להיות אובד דרך, שרוי במבוכת חשיבה. ספרו המפורסם של אריסטו, "מטפיזיקה" (שמשמעותו המילולית היא "הספר שבא אחרי הספר על הפיזיקה") פותח ברשימה של אפוריות, שאריסטו מצהיר שבכוונתו לפתור.

על "אפוריה" אחת כזו, שנקראת "בעיית חופש הרצון", אני רוצה לספר בחלק זה של הספר. היא מציגה שתי אמונות שעל אף אחת מהן אין עוררין, ובכל זאת הן סותרות זו את זו. וכמו שאר הפרדוקסים שפגשנו, גם היא נולדת ממבנה מושגים פגום, מהנחה שמושג מסוים מוגדר מעגלית. הדבר מסביר מדוע לא הייתה התקדמות רבה בבעיה. הליכה במעגל פירושו לא להתקדם. כדי להתקדם, צריך לצאת מן המעגל, ולהסביר לחתול שרודף אחר זנבו מה בדיוק הוא עושה. אם החתול יקשיב או לא, זוהי כבר שאלה אחרת.

ציטוטים הם תחליף נסבל לשנינות.

(אוסקר ויילד. ונחשו מדוע הציטוט הזה מופיע כאן)

רצון חופשי מול היקבעות

היוונים החשיבו יותר את עולם ההפשטות מאשר את העולם הגשמי. לא פלא הוא שהתפעלו מעובדת קיומם של חוקים כלליים ששולטים בעולם. הם היו הראשונים שדנו ברעיון שנקרא "דטרמיניזם", שפירושו ש"הכל נקבע". "נקבע", בשני מובנים – האחד שהדברים ידועים מראש, לפחות בעיקרון, והשני הוא שהדברים נקבעים על ידי חוקים. אחד מן התומכים הנלהבים ברעיון הזה היה דמוקריטוס (370–460 לפסה"נ), אבי התורה האטומית של החומר.

התפיסה הדרמיניסטית הגיעה לשיא פריחתה במאות השמונה עשרה והתשע עשרה, בעקבות נצחון התורה הניוטונית. הפיזיקאים של אותה תקופה תפסו את העולם כבנוי מאטומים ומולקולות, שנעים כה וכה ומתנגשים זה בזה ככדורי ביליארד, כשתנועתם נשלטת על ידי חוקי ניוטון. המתמטיקאי והאסטרונום הצרפתי פיר סימון לפלס (Pierre-Simon Laplace, 1749–1827) הסיק מכך שמידעת המצב הנוכחי של היקום אפשר לדעת את מצבו המדויק בכל נקודת זמן בעבר, ולנבא מה יהיה מצבו בכל נקודת זמן בעתיד.

מאז התפכח עולם המדע במקצת. תורת הקוונטים לימדה אותנו את המגבלות על דיוקם של מדידות ושל ניבויים. לפיה אפשר לנבא ברמה המיקרוסקופית אירועים רק בהסתברות טובה. אבל הדבר אינו סותר את העובדה הפשוטה שיש חוקיות בעולם ושאפשר לנבא אירועים, ובהם גם את החלטותיהם של בני אדם. כי אכן, גם ההחלטות האנושיות מצייתות לחוקים. בין אם ננסח אותם כחוקים פסיכולוגיים, ובין אם ננסח אותם כחוקים ביולוגיים או כימיים ששולטים בתהליכי מוחו של המחליט, החוקים האלה קובעים מה תהיה תוצאת ההחלטה. בהינתן מצבו של העולם, בין השאר מצבו של המחליט, אפשר בעיקרון לדעת מה תהיה ההחלטה.

אלא שכל מי ששומע זאת מתקומם. כולנו מרגישים שאם החלטותינו כפופות לחוקים, כי אז איננו חופשיים לבחור. מישהו אחר בחר בשבילנו – החוקים. טענה דומה עולה מן הרעיון שאלוהים יודע כל. אם הוא יודע כבר עכשיו מה אבחר אז אין כל טעם שאטרח לנסות להחליט – בחירותי כבר נקבעו. כך טען למשל הפילוסוף והתיאולוג היווני-מצרי אוגוסטינוס הקדוש (340 – 420).

תחושת הניגוד בין חופש ודטרמיניזם היא כה עזה, שקשה לעמוד בפניה. כולנו שותפים לה. נדמה לי שכל אחד מאיתנו, כשהוא שוקל בדבר פעולה שהוא צריך לבצע או לא לבצע, יסרב להאמין שתוצאת הבחירה שלו כבר נקבעה ושהיא כתובה בכוכבים. מצד שני, התחושה הזאת אינה ממוקדת, ואינה מפורשת. אין בה הוכחה לוגית של א' ולא א' בעת ובעונה אחת. הדבר נתן פתח להוגים רבים לטעון שתחושת הניגוד מוטעית. לדעת ההוגים האלה, הסתירה בין חופש הדטרמיניזם וחופש הרצון היא מדומה – השניים יכולים לדור בכפיפה אחת. שלושה פילוסופים מפורסמים טענו כך, איש בתורו. תומס הובס האנגלי (Thomas Hobbes, 1588–1679), דייוויד יום הסקוטי (David Hume, 1711-1776) וג'ון סטיוארט מיל, גם הוא אנגלי (John Stuart Mill, 1806-1873), אמרו שלושתם כמעט אותו דבר: שפרדוקס חופש הרצון אינו אלא ביטוי לטעות. אפילו טעות מטופשת למדי, של מי שמבלבל בין שני מובנים של מילה. למילה "היקבעות" יש שני מובנים. האחד הוא "כפייה", ובמובן זה, היקבעות אכן מנוגדת לחופש. השני הוא היות כפוף לחוקים, ובמובן זה אין כל ניגוד. היקבעות של החלטה במובן זה אין פירושה שההחלטה אינה נתונה לרצונו של המחליט. הרצון יכול להיות כפוף לחוקים, ועדיין להיות השליט היחיד של הפעולה. כל עוד אין כופים על האדם את מעשיו, רצונו הוא השולט בהם. הכול צפוי והרשות נתונה, כמאמרו של רבי עקיבא (פרקי אבות פרק ג, משנה טו).

הטענה הזאת מזכירה את טענתו של ויטגנשטיין, שהבעיות הפילוסופיות נובעות ממושגים לא בהירים. ואכן, אחד מממשיכיו של ויטגנשטיין, מוריץ שליק האוסטרי (Moritz Schlick, 1882-1936), הצטרף למכחישי הבעיה. הוא כתב ספר על אתיקה, והוסיף לו, במיאוס מוצהר, פרק על בעיית חופש הרצון. את העובדה שהבעיה עדיין נידונה ברצינות הוא מכנה 'אחת השערוריות הגדולות ביותר של הפילוסופיה' (ובעיניו היו שערוריות רבות). הוא מבכה את הנייר המבוזבז ואת הדיו שנשפך, ואת האינטליגנציה שהייתה יכולה להיות מושקעת בבעיות אחרות (ואינו שוכח להוסיף – 'בהנחה שהייתה מספיקה לצורכיהן'). שליק חוזר על טענותיהם של יום ומיל, אבל מוסיף דברים משלו באותה רוח בנוגע לחידה אחרת שנוהגים לראות כאחד ממרכיביה של בעיית חופש הרצון: בעיית האחריות. הבעיה הזאת אומרת שאם מעשינו נקבעים על ידי חוקים, כי אז איננו אחראים להם. אי אפשר להאשים אדם בפשע, אם החוקים שולטים בו, ואם נקבע מראש שיפעל כך וכך. שליק טוען שגם הניגוד הזה מדומה. אחריות, הוא מסביר, עניינה מתן פרס ועונש, ואלה אינם אלא דרך לעודד או להרתיע אנשים מלפעול בדרכים מסוימות. אין לאחריות ולא כלום עם השאלה אם המעשה נקבע מראש או לא.

כל הטענות האלה השאירו את עולם הפילוסופיה אדיש למדי. ואף על פי כן, בעיית חופש הרצון נוע תנוע. והיא מסרבת להיקבר. הפילוסופים אינם משתכנעים מטענות "הכול הבל". כמובן, זה אינו מצב ייחודי – כל רעיון פילוסופי הוא בסך הכול בסיס לויכוחים והתנגחויות. אולם כאן ההתנגדות נראית מוצקה ומוצדקת. האינטואיציה בדבר ניגוד בין היקבעות וחופש היא כה חזקה, שקשה להניח שמקורה בטעות חסרת שחר. תחושה כה עקשנית אינה יכולה להיות מבוססת על בלבול מושגי פשוט. האינטואיציה מצביעה על משהו שאולי דורש חידוד, אבל הוא קיים.

שמעון פרס נודע כמפסידן כה מופלג, שמישהו טען שאם תתקיים תחרות בינלאומית של מפסידנים, הוא ייצא אחרון.

טיעון הבטלן

ואכן, לא כל רכיביה של בעיית חופש הרצון הם עמומים. יש טיעון אחד שתופס את הבעיה בקרניה, וקרוב לוודאי שהוא זה שמשרה מרוחו גם על כל ניסוחיה האחרים של הבעיה. הוא נמצא ברקע, כהנחה סמויה, בכל רכיב שלה. יש בו ניסוח מפורש של סתירה אמיתית, שאי אפשר לדחות אותו בקש - אף אחד לא יכול לטעון שהוא מעורפל, או שהניגוד לא מבוטא בו מספיק בחדות. הוא נראה כפרדוקס אמיתי, חד לא פחות מכל פרדוקס אחר שפגשנו. זהו "טיעונו של הבטלן".

אציג את הטיעון הזה דרך דוגמה קונקרטיה. נניח שאני שוקל אם לנסוע מחר לתל-אביב או לא. המוח שלי הוא חלק מן העולם הגשמי, ואפשר לנבא אותו. לפחות בעיקרון יכול מישהו בעל יכולות ניבוי עילאיות לכתוב פתק ובו תוכן הניבוי. הפתק חייב להיות מוסתר מעיני - הרי אם אדע את תוכן הניבוי הדבר יכול להשפיע על החלטתי, מה שיהפוך את משימת הניבוי למעגלית, ולכן לבלתי אפשרית. אם יספרו לי את הניבוי, סביר למדי שאפעל באורח דווקאי ואפריך אותו. אולם אם תוכנו של הפתק נסתר ממני הניבוי אפשרי, ואז תוכנו של הפתק שקול למה שאעשה. אם אחליט לנסוע כתוב בפתק 'ייסע', ואם לא - כתוב בו 'לא ייסע'. אבל הן את תוכנו של הפתק לא אוכל עוד לשנות, כיצד אם כן אוכל לקבוע את האירוע של מחר, השקול לו?

מקור השם 'טיעון הבטלן' הוא בניסוח משעשע. אם גורלך ידוע מראש, אומר הנוסח הזה, אין טעם שתתאמץ. למשל, אין כל טעם שתתכוון לבחינה של מחר. הן הציון כבר כתוב בכוכבים, והוא יהיה אותו ציון בין אם תתכוון ובין אם לאו. ניסוח אחר החביב על מציגי הבעיה הוא שאם נפלת למים סוערים, אין שום סיבה שתתאמץ להציל את חייך בשחייה, שכן גורלך ידוע מראש, ומה שתעשה עתה לא ישנה אותו. ייתכן עקרונית שאדם חכם ניבא את מעשיך לפני חצי שעה, והוא יודע בבטחה אם תטבע או לא. את הידיעה הזאת הוא כתב כבר לפני כמה זמן בפתק. אם אתה מאמין לנבואתו, כי אז תוכנו של הפתק שקול למה שיקרה בעתיד. אבל את הפתק, שנכתב זה מכבר, אינך יכול לשנות. אם כך, גם את גורלך, אם תטבע או לא תטבע, אינך יכול לשנות. כל זה נשמע משכנע מאוד, אלא שאף אחד לא יפסיק לשחות, על כל פנים לא בגלל הטיעון הזה. וכמובן, אם יפסיק לשחות בגלל הטיעון, החכם ידע שזה יהיה הנימוק של השחיין העצלן, ויכתוב בפתק שלו "יטבע".

עד כאן דוגמאות, והנה ניסוח פורמלי. דטרמיניזם משמעו קיום של יחס שקילות בין אירועי עבר ואירועי עתיד. "שקילות" פירושה שמצב עניינים מסוים א' בעבר מתקיים אם ורק אם יתקיים מצב עניינים ב' בעתיד. אבל שקילות כזו לא אפשרית בעליל: הרי את העבר אי אפשר לשנות, ואת העתיד כן. איך הם יכולים להיות שקולים?

הנה אותו טיעון, מסוכם בסעיפים:

א. אי-אפשר לקבוע את העבר. אין לשנות אירוע שכבר התרחש.

ב. בחירה פירושה קביעה של אירוע בעתיד.

ג. היקבעות של בחירה פירושו שקילות בינה לבין אירוע בעבר (נאמר תוכנו של פתק שמנבא אותה, ונכתב לפני חצי שעה).

שלוש האמירות האלה יחד מצטרפות לסתירה: מתקבלים שני אירועים, הבחירה (עם תוצאתה) והניבוי שלה, שהם שקולים, בעוד שהאחד מהם בעבר ולכן אינו ניתן לשינוי, ואילו השני הוא בעתיד ולכן ניתן לבחירתו של המחליט.

טענות היעדר המשמעות שנאמרות ביחס לשני הרכיבים האחרים של בעיית חופש הרצון (התחושה האינטואיטיבית של ניגוד בין היקבעות וחופש, ובעיית האחריות) אינן יכולות להיות מופנות כנגד טיעון הבטלן. כאן אין מדובר באינטואיציה, הדברים ברורים ומונחים על השולחן. מה שהיה חבוי ועמום בניסוחים הקודמים הוא כאן גלוי ומפורש.

סלח לאויביך. אין דבר שירגיז אותם יותר.

(אוסקר ויילד)

הבטלן, מבפנים ומן הצד

טיעון הבטלן הוא פרדוקס כהלכתו, וכדרכם של פרדוקסים עקשניים אנו יכולים לצפות שלידתו בחטא המעגליות. אבל איך מוכיחים זאת?

יש דרך פשוטה וקלה, שאינה מועדת לטעות: מנתקים את המעגל. אם הבעיה נעלמת, אות הוא שמקורה מעגלי. והניתוק קל לביצוע: מסתכלים במישהו אחר במקרה זה, פירוש הדבר הוא שמסתכלים בבטלן מן הצד. מסתכלים במישהו אחר ששוקל אם להתכונן לבחינה, או אם להתאמץ לשחות. האם אז הפרדוקס ניתן לניסוח? בוודאי שלא. שורת המחץ שלו, 'אם כן, כדאי לי להתבטל', אינה יכולה להיאמר על אדם אחר. פשוט, משום ש'כדאי להתבטל' היא החלטה, ואי אפשר להחליט עבור אדם אחר. כעניין של הגדרה, אדם מחליט את החלטותיו שלו.

כדאי לחשוב על דוגמה. נניח שאנו מסתכלים דרך מחיצת זכוכית, כלומר ללא יכולת להתערב, בתלמיד האמור להיבחן מחר. נניח גם שאדם חכם כתב על פתק את נבואתו על הציון של התלמיד בבחינה. אנחנו יכולים להניח שהניבוי נכון ושתוכנו של הפתק תואם את ציון הבחינה, ובכך לא יהיה שום פרדוקס. נוכל גם לנצל את הידיעה הזאת, למשל, כדי להתערב שהמנבא צדק. אבל איננו יכולים לנסח את השלב הפרדוקסלי של הטיעון, 'אם כן כדאי לא להתכונן לבחינה ולהתבטל', משום שאיננו יכולים לצעוק אל התלמיד מעבר לזכוכית, כלומר איננו מעורבים בהחלטה הזאת. ולו היינו מצליחים לעוץ לתלמיד מעבר למחיצה, היה החכם חייב לכלול את עצתנו בניבוינו.

העובדה שהבעיה אינה ניתנת לניסוח בנוגע למישהו נפרד ממך היא אינדיקציה מובהקת לקיומה של בעיית מעגליות. הבעיה הזאת סמויה ודקה יותר מאשר בעיות המעגליות שפגשנו עד כה, וכדי לחשוף אותה נצטרך לעבוד. נצטרך להסתכל בנוסח שקול לטיעון הבטלן, שהוא מחודד יותר. בזכות החידוד שלו זכה הנוסח הזה לתואר שטיעון הבטלן לא זכה לו, "פרדוקס".

- אם תיתן לי תפוח, אתן לך פרס.

- איזה פרס?

- ביס מן התפוח.

פרדוקס ניוקום

כבר ציינתי שהופעתו של פרדוקס חדש אינה עניין של יומיום. ומכיוון שערכם של פרדוקסים כקטליזטורים לבירור סוגיות עקרוניות מוכר וידוע, כל פרדוקס חדש מעורר התרגשות גדולה. ב-1960, תוך עיסוק בבעיה מתחום תורת המשחקים המתמטית, ניסח הפיזיקאי איש בוסטון ויליאם ניוקום (William Newcomb) פרדוקס שלפחות לכאורה נראה כאילו היה מסוג חדש. ניוקום כנראה לא התרגש ממנו במיוחד, על כל פנים לא עד כדי לפרסם אותו, דבר שעשה ידיו, הפילוסוף רוברט נוזיק. מיד עם פרסומו החלה מה שאחד המשוגעים לדבר, הפילוסוף האמריקני אייזק לוי, כינה 'ניוקומניה'. הדיבוק אחז ברבים וטובים, שהפרדוקס אינו נותן להם מנוח. מאז הופעתו התפרסמו על פרדוקס ניוקום מאות מאמרים. ואכן, אין להכחיש את כוח משיכתו.

נאמר שאתה מכיר אדם חכם לאין שיעור, שיודע לנבא אירועים, כולל החלטותיהם של בני אדם, בדיוק מפליא. הוא נעזר במחשב-על, ובמכשור להכרת גופם ומוחם של בני אדם, ועד כה לא טעה בניבוייו ולו גם פעם אחת.

והנה, יום אחד מכבד החכם אותך עצמך בניבוי. אתה ניצב לפני באר, ובידיך שטר של 100 שקלים. בידך הבחירה: לזרוק את השטר לבאר, או לא לזרוק אותו. החכם מספר לך שהוא ניבא את בחירתך. על פי ניבוי, עשה גם הוא מעשה. אם ניבא שתזרוק את השטר, הוא הפקיד, לפני חצי שעה, אלף שקלים בחשבון הבנק שלך. אם ניבא שלא, לא הפקיד דבר. כמובן, הוא מסרב לספר לך מה מן השניים עשה.

הפרדוקס הוא עתה בקיומם של שני טיעונים סותרים. האחד אומר כך: מה שקרה לפני מחצית השעה לא תוכל עוד לשנות. בין אם הפקיד החכם את הכסף ובין אם לא, מעשיך עתה לא ישנו זאת. מה הטעם לזרוק מאה שקלים לבאר?

הטיעון השני הוא שאם תזרוק, כי אז ניבא זאת החכם (הן לא ייתכן שטעה!) ואז יהיו לך אלף שקלים בחשבונך – כדאי!

במאמר על הפרדוקס (גרדנר 1974) טען מרטין גרדנר, שכבר הוזכר בפרק על פרדוקס בחינת הפתע, שכל הפתרונות שהוצעו לפרדוקס אינם אלא חזרה בקול רם וברור (loud and clear) על אחד משני הטיעונים. זה כמובן לא מועיל בכלל. אין שום טעם להסביר על אחד הטיעונים מדוע הוא נכון – הרי כל הבעיה היא ששניהם נראים נכונים. מה שנחוץ הוא להבין מדוע אחד מהם אינו נכון. לשם כך יש להבין את נקודת המפגש של שני הטיעונים, הנחת היסוד שעליה הם חלוקים.

ההנחה הזאת היא האמונה שאי אפשר לשנות את העבר, ששום דבר שאעשה עתה לא ישנה משהו שאירע לפני חצי שעה. הטיעון הראשון אינו אלא הצהרה של ההנחה הזאת. הוא אומר שמכיוון שאינני יכול לשנות את מה שעשה החכם לפני חצי שעה, אין שום היגיון בזריקת הכסף לבאר. אבל ראו מה עושה הטיעון השני: לא זו בלבד שהוא שולל את ההנחה המדוברת, אלא הוא גם מצביע על דרך לעשות בדיוק זאת – להשפיע על משהו שקרה בעבר. והוא עושה זאת באמצעות ניבוי של החכם. הניבוי הזה יוצר קשר סיבתי עם אירוע בעבר, שאותו אפשר לנצל לצורך השפעה על העבר.

אם כן, הניסוח המחודד לפרדוקס הוא זה: מישהו, ליתר דיוק ניוקום, גילה דרך, אף אם תאורטית, לקבוע את העבר. הוא מתאר קשר סיבתי, שעובר דרך ניבוי של החכם, שבאמצעותו אפשר להשפיע על אירוע שהתרחש זה מכבר. זהו פרדוקס, משום שהוא סותר את אחת האינטואיציות הבסיסיות ביותר שלנו, שאומרת לנו שדבר כזה אינו אפשרי. האינטואיציה הזאת כה עזה, שאף אחד לא מפקפק בה לעולם. כדי לפתור את הפרדוקס עלינו להבין מי מן השניים מוטעה. האם האינטואיציה משקרת, או שמא ניוקום מרמה?

לא אחזיק אתכם במתח, ואספר לכם כבר עכשיו את התשובה: התחושה שאין לשנות את העבר אינה מטעה. היא אכן מיוסדת על עיקרון עמוק ונכון, ואיננה מחמיצה דבר, גם לא את תחבולתו של ניוקום. ניוקום, לעומת זאת, מטעה בצורה ערמומית. התחבולה שלו לקביעת העבר מחביאה טיעון מעגלי. אבל לפני שאספר לכם כיצד היא עושה זאת, אני רוצה להראות שפרדוקס ניוקום איננו באמת חדש. הוא אינו אלא טיעון הבטלן, בלבוש אחר.

אדם נכנס לבר, ואומר לבעל הבר שיש לו בדיחה לספר, על פולנים. "תיזהר", אומר לו בעל הבר. "אני פולני, הברמן שלי פולני, ורוב האורחים שלי פולנים". "בסדר", אומר הבחור, "אני אספר את הבדיחה לאט".

מדוע פרדוקס ניוקום וטיעון הבטלן חד הם

גם הבטלן וגם ניוקום מתחילים מאותה נקודה: שקילות בין אירוע עבר לאירוע עתיד. אירוע א' בעבר (פתק שנכתב בעקבות ניבוי, או הפקדת סכום כסף בבנק) שקול לבחירה שלי, ב', ולתוצאותיה בעתיד. הבטלן וניוקום ממשיכים שניהם מנקודה זו, ועל פני השטח נדמה שהם אומרים דברים שונים.

הבטלן אומר: מכיוון שאינני יכול לשנות את א' (אירוע העבר), אינני יכול לשנות את ב' (תוצאת הבחירה שלי).

ניוקום אומר: מכיוון שאני יכול לשנות את ב', אני יכול לשנות את א'.

אולם אם תחשבו לרגע, תגלו ששניהם אומרים בדיוק אותו דבר. "אם היום יום רביעי אז מחר יום חמישי" שקול ל"אם מחר לא יום חמישי אז היום לא יום רביעי". "אם X אז Y" זהה ל: "אם לא Y אז לא X".

יותר מכך: גם בפרדוקס ניוקום וגם בטיעון הבטלן הבעיה היא לא סתם בידיעה על הקשר הסיבתי, אלא במסקנה אופרטיבית שמוסקת ממנה, "כדאי לי...". ניוקום אומר "כדאי לי לזרוק את השטר לבאר", ואילו הבטלן אומר "כדאי לי להתבטל". המסקנה הזאת היא שנותנת משמעות ל"אני יכול לשנות" או "אינני יכול לשנות". במבט מן הצד, של מתבונן מנותק שאינו משתמש בידיעה להחלטה, אין בעיה לא בטיעון הבטלן ולא בפרדוקס ניוקום. כל מה שמתבונן מן הצד רואה הוא שרשרת סיבתיות, שכשלעצמה אין בה כל פגם. רק השימוש בידיעה על השקילות לצורך ההחלטה גורמת לתחושת הפרדוקסליות.

כלומר, הפרדוקס של ניוקום אינו חדש. הוא אינו אלא טיעון הבטלן, כשהוא נאמר מכיוון הפוך. פירוש הדבר הוא שאם נפתור את פרדוקס ניוקום אז נבין גם את הטעות בטיעונו של הבטלן. ומכיוון שכאמור טיעון הבטלן הוא הניסוח החד ביותר של בעיית חופש הרצון, נפתור בכך את בעיית חופש הרצון.

מכיוון שפרדוקס ניוקום הוא בעצם ניסוח אחר לטיעון הבטלן, חלה עליו אותה הבחנה שראינו ביחס לטיעון הבטלן: הוא נעלם בהתבוננות מן הצד. תארו לעצמכם את הניסוי של ניוקום, מופעל על מישהו אחר. האם אתם יכולים להאמין שחכם כלשהו ניבא את בחירתו של זורק (או לא זורק) השטר? בוודאי, ולא זו בלבד אלא ששום מסקנה פרדוקסלית לא תצוץ מכך. אתם יכולים אפילו להתערב, ביחס התערבות שתואם את מידת אמונתכם בחכם, שהוא צדק. כל עוד אינכם בעמדתו של המחליט, אין שום בעיה. הסיבה פשוטה: הפרדוקסליות מתחילה בנקודה שבה המחליט אומר "אם כך כדאי לי לזרוק את השטר לבאר", כלומר כאשר הוא משתמש בשקילות בין אירוע העבר לאירוע העתיד לצורך קביעת האירוע בעבר. ומן הצד, ההחלטה הזאת אינה אפשרית. כאמור, אינך יכול להחליט בשביל מישהו אחר, ממש כפי שאינך יכול לחשוב בשבילו, או לישון בשבילו. מן הצד, אין תחושה של "קביעה". איננו מרגישים ש"הבוחר קבע את סכום הכסף בבנק". יש כאן בסך הכול שרשרת סיבתית, שהפקדת הכסף בבנק והשיקול הם שתיים מן החוליות שלה. אין כאן שום "קביעת עבר", או "שינוי עבר".

למרבה הפליאה, גם כאשר אתם עצמכם הנבחנים, אתם יכולים להתערב שהחכם צדק. אין בכך שום פרדוקסליות, כל עוד אינכם מנסים להשתמש בטיעון הזה כדי לשנות את העבר. אין שום סתירה בכך שתתערבו על מיליון דולר על כך שהחכם צדק, ובכל זאת לא תצליחו להשתמש באותה ידיעה כדי להחליט לזרוק את השטר לבאר.

מדוע? לכך אנחנו מגיעים עתה. אני יכול לספר לכם עכשיו מה הייתה תחבולת ההטעיה שבה השתמש ניוקום.

אל תתמהמה – דחה את זה עכשיו!

חֲתוּל וְזִנְבִּי: לְבַחֵר אֶת הַבְּחִירָה

היעלמותו של הפרדוקס בהסתכלות מן הצד היא אינדיקציה למעגליות. יותר מאינדיקציה, אפילו הוכחה ניצחת. אבל מהי המעגליות הזאת?

גם הפעם לא אדחה את הקץ, ואגיע ישירות אל המטרה: ההטעיה היא בניסיון לבחור את תהליך הבחירה. כלומר, לקבוע מה יהיה תהליך ההחלטה הנוכחי. בעל הטיעון בעד זריקת השטר לבאר מנסה לשקול בדבר עצם פעולת השיקול הנוכחית שלו. הוא מנסה להחליט מה יהיו מניעיו. וזוהי מטלה מעגלית, ועל כן בלתי אפשרית. המניעים, או תהליך ההחלטה שהם שולטים בו, קובעים את הבחירה, לא להפך. אי אפשר להעמיד אותם עצמם לבחירה. אדם אינו יכול לומר "אני רוצה שתהליך השיקול שלי יהיה כזה וכזה", כשהמשפט הוא חלק מתהליך השיקול. ניסיון לעשות זאת דומה למשיכת עצמך בשערות ראשך. אתה מנסה לבחור את תהליך הבחירה, להחליט על תהליך ההחלטה.

אפשר לנסות להתגבר על הבעיה, בהחלטה דו שלבית: להחליט החלטה א', בדבר מניעיה של החלטה ב'. אם למשל החלטה ב' היא זו שהחכם מנבא, אפשר להחליט החלטה א': "אני רוצה שמניעי (להחלטה ב') יהיו כאלו וכאלו כדי שהחכם ניבא שאזרוק". אבל כמובן אז החלטה א' היא ההחלטה האמיתית. הרי המניעים האמיתיים, שמכתיבים בסופו של דבר את ההחלטה, חבויים במשפט הזה עצמו. ושוב נכנסים למעגל.

אני מקווה ששכנעתי את הקורא שהמושא של בחירה יכול להיות רק משהו מחוץ לה, לא היא עצמה. אבל עדיין נותר לי להראות שבטיעון בעד זריקת השטר יש בדיוק זה – ניסיון לשקול מה יהיה השיקול. זה נכון, משום שהחכם לא סתם ניבא את הבחירה. הוא ניבא את השיקול. הרי תהליך השיקול הוא זה שקובע את מהותה של הבחירה. ואם כך, האמירה "אזרוק את השטר כדי שיהיה כסף בחשבון הבנק שלי" היא בעצם "אזרוק את השטר כדי שהשיקול שלי יהיה כזה שהחכם ניבא שאזרוק". ומדובר בשיקול הנוכחי, זה שאני עושה ברגע זה. זוהי מטלה מעגלית.

ואכן, אין זה מקרה שניקום משתמש לצורך הפרדוקס בניבוי. כאן נמצא לב הפרדוקס. יש הרבה סוגים של קשרים סיבתיים בין אירועי עבר לבין פעולות

עתידיות, ולו היה ניוקום משתמש בהם לא היה הפרדוקס נוצר. להולדתו של הפרדוקס חיוני שהוא ישתמש דווקא בניבוי. הסיבה לכך היא שבניבוי הקשר הסיבתי בין העבר לבחירה העתידית אינו עוקף את השיקול, אלא עובר דרכו. רק כך נוצר טיעון מעגלי, שמוליך לפרדוקס.

אבל למה, בעצם? מדוע קשר סיבתי שאינו עובר דרך השיקול לא היה עובד? זוהי נקודה עדינה, ולכן אקדיש לה פרק נפרד.

איך מאייתים "אונומטופיאה"? - כמו ששומעים.

מסלול עוקף שיקול

מדוע חייב ניוקום להשתמש בקשר סיבתי שעובר דרך השיקול? מדוע לא יוכל להשתמש בקשר אחר בין זריקת השטר לבין העבר? כדי להבין זאת, אני ממליץ לכם לעצור לרגע, ולנסות להמציא קשר כזה. נסו לחשוב על אירוע שקדם לזריקה, ונמצא בקשר סיבתי איתה, קשר שעוקף את השיקול. האם אתם יכולים לדמות לעצמכם אירוע כזה?

זהו תרגיל מועיל, ואם תנסו תגלו בוודאי שאינו קל כלל ועיקר. בעצם, עיקר התועלת בניסיון היא בגילוי עד כמה קשה ולא טבעי לדמות מצב מסוג זה. הנה הצעה: אם החכם הפקיד כסף בחשבונך, הוא לוחש בסוד לאיזשהו ענק שהוא מוצא בסביבה (אם יש חכמים, יש בוודאי גם ענקים), ואומר לו: "לך, תחזיק את ידו של הבחור, ותנער אותה אל עבר הבאר, כך שישמוט את השטר". אם לא הפקיד כסף בחשבונך, הוא מצווה על הענק "לך ותחזיק את ידו של הבחור כך שלא יוכל לשמוט את השטר". זהו קשר סיבתי בין אירוע בעבר (הפקדת הכסף, שבעקבותיה לחישה של החכם) לבין פעולת הזריקה. ומכיוון שגם בנוסח הזה, כמו בפרדוקס המקורי, אם תשמוט את השטר יהיה כסף בחשבונך, כדאי לשמוט!

"כדאי"? לא בדיוק. "כדאי לשמוט" היא מסקנה אבסורדית בעליל. הן לא אתה מחליט ולא אתה בוחר. והאבסורד הזה מצביע על הבעיה. לקשר סיבתי עם העבר, שאינו עובר דרך השיקול, יש אפקט קטלני על הבחירה: כשקשר כזה קיים אינך מרגיש אדון לבחירתך. הפעולה אינה נתונה לשיקולך. היא נכפית עליך. קשרים שאינם עוברים דרך השיקול נתפסים במוחנו ככפייה.

זוהי בדיוק ההבחנה של הובס, יום ומיל, בין כפייה והיקבעות. ועתה אנחנו מבינים את ההבדל בין השניים: כפייה היא קשר מן הצד. היקבעות היא קשר שעובר דרך השיקול.

מדוע אנחנו תופסים קשר סיבתי שמגיע "מן הצד", לא דרך השיקול, ככפייה? יש לכך סיבה עמוקה. כשאנו שוקלים בדבר פעולה, חשוב לנו, מאוד מאוד, לבודד את החלק בפעולה שנמצא בקשר עם השיקול. חיוני להבחין בינו לבין החלקים שנמצאים בקשר עם אירועים אחרים. כשאני מחליט אם לנסוע לתל אביב מחר, אני צריך לדעת שאני יכול לטלטל את גופי לתחנה המרכזית – זהו החלק שנתון

לשליטתי. בצד זה חשוב לי לדעת גם שיש כוח משיכה, ושצריך לקנות כרטיס לאוטובוס, ושהמהירות המותרת בכביש חיפה תל אביב היא 100 קמ"ש. כל אלה אינם נמצאים בקשר עם תהליך השיקול. הם באים מן הצד, ומציבים מגבלות. זהו החלק שנכפה עלי.

ההבחנה הזאת באה פשוט מכך שהאדם הוא בעל חיים. וכמו כל בעלי החיים, הוא מכונה מכוונת עתיד. הוא בנוי כך שישרוד בעתיד, ויוכל להתרבות בעתיד. כך בנתה אותו האבולוציה. לשם כך חשוב לו לשלוט בקשר שלו עם העתיד, ולעצב את עולמו העתידי. בתהליך כזה חיוני לדעת מהם החלקים בפעולה שלו שקשורים לחשיבה שלו ולתהליך השיקול, ומהם החלקים שיש להם קשרים סיבתיים אחרים. אדם חייב לדעת מהו אותו חלק בפעולה שנמצא בקשר עם השיקול, כי אותו הוא יכול להציב לבחירה. רק בחלק זה הוא יכול לשלוט. קשרים אחרים צריך להביא בחשבון, אבל הם אינם נתונים להחלטה.

זוהי הסיבה לכך שניוקום יצר קשר סיבתי שעובר דרך השיקול. רק בקשר כזה הבוחר מרגיש שהוא אדון לבחירה. ומצד שני, כאן טמונה גם הרמאות. הטעון הופך אז ל"אני רוצה שהשיקול שלי יהיה כזה וכזה", טעון מעגלי ובלתי אפשרי.

הקשר שעובר דרך השיקול שמצא ניוקום, זה של ניבוי, אינו היחיד האפשרי. יש עוד דרכים להגדיר קשרים עם העבר שעוברים דרך השיקול. הנה קשר כזה, מאתגר לא פחות מאשר סיפורו של ניוקומב. נאמר שכמו בסרט מדע בדיוני אתה לומד לדעת שאתה למעשה תוכנית מחשב (הרעיון הזה היה הבסיס לסרט "מטריקס"). כותב התוכנית מספר לך – "אתה יודע, אם תכנתתי אותך כך שתזרוק את השטר, הפקדתי בחשבון הבנק שלך מיליון דולר. אם תכנתתי אותך שלא תזרוק, לא הפקדתי שם כלום". אתה יכול אז להתפלל שאתה מסוג תוכניות המחשב שזורקות שטרות, כלומר שכך תוכנתת. אבל "להחליט" לזרוק את השטר אינו אפשרי. תוכנית מחשב יכולה לעשות החלטות חשובות ומגוונות, ואנו מוקפים בתוכניות מחשב שמחליטות החלטות. למשל התרמוסטט במזגן יודע להחליט להפסיק את החימום. אבל תוכנית מחשב אינה יכולה להחליט כיצד תוכנתת. היא אינה יכולה להעמיד לבחירה את תהליך התכנות שלה.

לפני שאעזוב את פרדוקס ניוקום, אני רוצה לסכם. הידיעה על קשרים סיבתיים בין העבר לבחירה – ואין זה משנה אם הקשרים עוברים דרך השיקול או לא – היא ידיעה תקפה וראויה ואפשרית. מה שאינו אפשרי הוא להשתמש בה לצורך ההחלטה. מן הצד, עבור מי שאינו בעל ההחלטה, היא אינה בעייתית. היא בעייתית

רק כשהיא הופכת לחלק מן השיקול, משום ששמעו של דבר הוא שהאדם מנסה אז להחליט על תהליך ההחלטה הנוכחי.

- שמעת? ג'ו נכנס לבית חולים.

- מה קרה לו?

- הוא קיבל במתנה בומרנג חדש וזרק את הישן.

הכל צפוי (מבחוץ) והרשות

נתונה (מבפנים)

מכיוון שטיעון הבטלן אינו אלא ניסוח אחר לפרדוקס ניוקום, הפתרון תופס גם לגביו. גם הבטלן מנסה להשתמש בשיקול בדבר שרשרת סיבתית שכוללת את השיקול עצמו. כלומר, הוא מנסה להחליט מה יהיה תהליך ההחלטה עצמו. שפירושו שהוא מסתובב במעגל. המסקנה שלו, "אם כן כדאי לי להתבטל", משתמשת בשרשרת הסיבתית שעוברת דרך השיקול עצמו. כמו זורק השטר, הוא מנסה להחליט בדבר תהליך ההחלטה שלו.

המסקנה מן הדיון הזה היא שאדם אינו יכול להכיר בצורה מלאה בכך שמעשיו נשלטים על ידי חוקים. מישהו שמתבונן מן הצד יכול לראות זאת, האדם עצמו לא. לפחות במובן זה שההכרה בחוקיות אינה יכולה לשמש לבחירה. אם מנסים לעשות זאת, היא מבטלת את עצמה. "מאיינת את עצמה", כלשונו של סרטור, שבעומקו של דבר התכוון כנראה לאותו דבר, שידיעה אינה יכולה להיות ידיעה של עצמה. הבורח נישא קדימה על גבי גל שאינו מאפשר לו להסתכל לאחור. הוא יכול להסתכל רק קדימה. כשהוא שוקל פעולה, הוא יכול לחשוב ברגע השיקול רק על תוצאות הפעולה, לא על תהליך השיקול. ואכן, כך אנחנו עושים בכל רגע של חיינו – מסתכלים קדימה. "כמעט אף פעם איננו חושבים על ההווה", כתב בליז פסקל ב"הגיגים" שלו, "וכשאנו עושים זאת הרי זה רק כדי לשפוך אור על התכוונותנו לעתיד".

בעיית חופש הרצון היא אם כן באמת מדומה. אבל לא בגלל טעות טריוויאלית כפי שחשבו הובס, לוק ויום, אלא בגלל משהו עמוק יותר. הניגוד בה אינו אמיתי, משום שהוא מתייחס לשני אנשים שונים. הכול נקבע כאשר אני מסתכל במישהו אחר. כשאני מסתכל בעצמי, אינני יכול לראות זאת. מעמדתי, בחירתי איננה כפופה לחוקים, משום שאינני יכול להכיר את החוקים ששולטים בבחירה. מבחינה מסוימת, שהייתה נושאם של שלושת הפרקים האחרונים, גם אינני יכול לדעת על עצם קיומם. הבחינה הזאת היא שאינני יכול להשתמש בחוקים לצורך ההחלטה. בעיני המתבונן מן הצד הכול צפוי, ואילו בעיני המחליט הרשות נתונה.

זקנה : הראייה שלנו כבר לא מה שהייתה.

זקן : לא. אבל השמיעה שלנו עוד בסדר.

זקנה : המה שלנו ?

(“סופמשחק”, סמואל בקט)